

האם החינוך החופשי חוזר
אל דפוסי החינוך של תרבויות קדם מודרניות ?

סמינריון בחינוך דמוקרטי

מגיש אסף בן דוד

מנחים :

אייל רם

טלי משעל – יריב

ד"ר אייל נווה

הקדמה

כמדריך טיולים מזה שנים רבות, אני מחפש בהדרכותי את הדרך ליצור מפגש מלמד ואינטימי עם הטבע. בעת חיפושי למתודות ליצירת מפגש שכזה נתקלתי בסיפוריהם על מפגשים בין אנשים מהמערב לתרבויות של ציידים לקטים כמו תום בראון-”The Tracker”¹ ו אינגוואי² כשלמדתי את סיפורים, החלה להצטייר לי תמונה של ”חינוך” בתרבויות אלו. הוקסמתי מהעומק והפשטות הנפלאה של דרכי הלימוד והמפגש הייחודי בין המורה לתלמיד. במהלך לימודי לתואר ראשון בחינוך דמוקרטי והוראת המדעים, נתקלתי רבות בתפישות ומתודות שהצטיירו לי דומות לתפישות החינוכיות של שבטי ציידים לקטים. בעבודה זו אני בא לבחון השערות אלו ולבדוק היכן החינוך הדמוקרטי יכול לקבל השראה מ”דרכי חינוך” ו”שיטות פדגוגיות” בשבטי ציידים לקטים.

מבוא תאורטי

לפני שנבחן את עיקריה של כל תפישה חינוכית עלינו בראש ובראשונה להניח מספר הנחות אנתרופולוגיות בסיסיות על ההקשר בין סוג החינוך לבין התרבות בה הוא מתקיים. Turnbull משקף לנו שלוש צורות חינוך הקיימות בחברה האנושית: - חינוך לתלות, חינוך לעצמאות וחינוך משולב לתלות ועצמאות.³

חינוך לתלות:

בחברה המחנכת לתלות מטרת החינוך היא שהאדם יגדיר את האני שלו על פי החברה אליה הוא משתייך, ועל כן יהיה ממושמע למערכת המסוכמות שלה, נאמן למשפחה המורחבת, לא תחרותי ותומך.

הטמעת דפוסי התנהגות אלו נעשית על ידי היחס והמסרים אותם הוא מקבל מהוריו והקהילה שמסביב מינקות ועד בגרות.

בגיל הינקות ההורים ישעו לכל צורך וגחמה של העולל, משיתבגר יידרש לגלות אחריות כלפי המשפחה, דהיינו, טיפול באחיו הצעירים, עזרה בעסק המשפחתי וכדומה בו זמנית יואצלו עליו סמכויות נוספות המהוות מעין תגמול לאחריות המוטלת עליו. ישנם טקסים חברתיים המסמלים את הזמנים בהם ניתנת אחריות וסמכות נוספת לילד. חוסר לקיחת אחריות ושבירת המוסכמות החברתיות גוררים סנקציות קשות ולעתים הגליה מהמשפחה והקהילה.

חינוך לעצמאות:

בחינוך לעצמאות המטרה היא שהאדם יתמודד בעצמו וישען אך ורק על הישגיו האישיים כיוון שזהו התנאי שלו להישרדות בחברה.

¹ The tracker by tom brown Jr -Berkly books

² [Inge](#) by M. Norman Powell – owl link

³ אנתרופולוגיה של תרבויות " האוניברסיטה הפתוחה" William A. Haviland, Cultural Anthropology, 8th ed., Harcourt-Brace & Cie, 1999 חלק 2 פרק 5 עמודים 133-139

החל משנותיו הראשונות העולל מקבל עידוד לעצמאות. ההנקה שלו תופסק מוקדם, בזמנים קבועים מראש ולא בהתאם לרצונו, הזמן בו הוא יהיה עם הוריו הוא מועט יחסית כ-20% בממוצע במשפחה אמריקאית לגיל הינקות ורוב זמנו הוא ישהה לבדו. על הילד ללמוד להרגיש טוב ללא ההורה כבר בגיל צעיר. התחרותיות וההבנה שההצלחה שלך היא בהכרח הכישלון של מישהו אחר מוטמעת בילד במשפחה, בבית הספר ומכללות. ישנם תמריצים ותמלוגים שהחברה נותנת לפרט שהצליח לנצח אחרים בתחרויות בספורט, בבית הספר ובאקדמיה.⁴

על פי Turnbull שתי הגישות הללו הן שתי קצוות של אותו הציר והחינוך בתרבויות רבות משלב את שתי הגישות. TURNBUL מציע את החינוך בתרבויות הציידים לקטים כאיזון ראוי בין שתי הקצוות. בתרבויות אלה ישנה חלוקה שווה של הנטל ושיתוף פעולה הנו עקרון מנחה, תחרותיות אינה מתקבלת בעין יפה. דוגמה במאמר "change and adaptation" על שבט Mabutin – קבוצה של פיגמים ממרכז אפריקה. הוא מתאר כיצד שם הילד בשלוש השנים הראשונות לחייו עושה ומקבל ככל העולה על רוחו. בגיל שלוש לערך יוצא הילד לעבר ה"בופי" מקום הנמצא בריחוק מסוים מהכפר, בו מבליים הילדים את מרבית זמנם ללא מבוגרים משגיחים. הגיל משמש שם כעיקרון מבני, דהיינו, ישנו כבוד הניתן לאדם מבוגר יותר ותפקידים הניתנים עם הגיל, למשל הילדים נקראים לסייע בקיום טקס ההיטהרות של הציידים לפני יציאתם לצייד, זוהי משימה שרק ילדים יכולים לבצע כיוון שהם עדיין "טהורים".⁵

לפי דיואי חינוך הינו תוצר של תורת ההכרה.⁶ טענתו הפילוסופית היא כי ניתן לחנך לא רק בדרך של מילים אלה בדרך של ניסיונות וחוויות.

"התקדמותן של הפיזיולוגיה והפסיכולוגיה הקשורה בה הצביעה על הקשר שבין פעילות רוחנית ובין פעילות של מערכת העצבים. אכן, בדרך כלל נצטמצמה הכרת-הקשר בנקודה זו השניות העתיקה של הנשמה וגוף הוחלפה בשניות של מוח ושאר הגוף".⁷

למעשה דיואי מתאר לנו כאן מהפך שהחינוך הינו שגריר של המדע בתקופה המודרנית. החינוך בונה מחדש אבני יסוד מתוך הבסיס הפילוסופי עליו התרבות המערבית התבססה עד כה.⁷

שבטי ציידים לקטים

בבואנו ללמוד על שבטי ציידים לקטים צורת חיים שבעבר הלא כל כך רחוק אכלסה את רוב פני כדור הארץ וכללה ערב רב של תרבויות אנו חייבים לקיים כמה אבחנות בסיסיות על מנת שהדיון יהיה מדויק כלל האפשר.⁸ WOODBORN הציע את החלוקה המקובלת ביותר היום בקרב האנתרופולוגים בין שבטי הציידים לקטים לשתי קבוצות עיקריות, אני מביא כאן את ההגדרות אותן הציע לשתי קבוצות אלו

הקבוצה הראשונה:

⁴ אנתרופולוגיה של תרבויות " האוניברסיטה הפתוחה" William A. Haviland, Cultural Anthropology, 8th ed., Harcourt-Brace & Cie, 1999 חלק 2 פרק 5 עמודים 133-139

⁵ אנתרופולוגיה של תרבויות " האוניברסיטה הפתוחה" William A. Haviland, Cultural Anthropology, 8th ed., Harcourt-Brace & Cie, 1999 חלק 2 פרק 5 עמודים 133-139

⁶ ההכרה על פי דיואי הינה הדרך בה האדם תופס את עצמו ביחס לעולם.
⁷ דיואי ג'ון. (1960) דמוקרטיה וחינוך: מבוא לפילוסופיה של החינוך ירושלים: מוסד ביאליק עמוד 269-271

⁸ שיחת הנחייה שנערכה עם ד"ר דניאל נווה בתאריך ב 11.02.08

Immediate returns hunter gatherers

במערכת החברתית של ה immediate return מתקיימים המאפיינים הבאים :

- האנשים מקבלים תמורה מיידית לעבודתם.
- אכילת המזון שניצוד או לוקט נאכל מיידית וככל היותר יום לאחר שנאסף.
- המזון אינו מעובד בצורה מורכבת ואינו משומר.
- הכלים לרוב הנם תועלתניים, חד פעמיים וניתן להחליפם בקלות.
- כלי הצייד עשויים במיומנות רבה אך אינם דורשים הכנה ארוכה.

המבנה החברתי :

- המבנה החברתי גמיש ומשתנה כל הזמן.
- לאינדיבידואל יש בחירה עם מי להתחבר בהקשר המשפחתי, בעיסוק של חיפוש המזון ובסיטואציות דתיות .
- אנשים אינם תלויים באנשים ספציפיים על מנת לאפשר גישה לצורכיהם.
- יחסים בין אנשים מדגישים חלוקה ושיווין אך לא מערבים התחייבות לטווח הארוך.

הקבוצה השנייה :

hunter gatherers Delayed returns

חברה בה לאנשים ישנם זכויות על נכס בעל ערך שמקבלים ממנו תוצאה מיידית או תוצאה מעוכבת. במערכת כזו ישנם ארבעה סוגים עיקריים של נכסים הנמצאים לרוב ביחד ומשפעים אחד על השני. סוגי הנכסים הם :

- טכניקה בעלת ערך ליצור מוצר כל שהוא
 - עיבוד ואגירת מזון או חומרים אחרים במשכן המגורים
 - מוצרים מהטבע ששופרו או והורבו ע"י האדם.
 - נשים הם נכס במובן שלגברים ישנן זכויות עליהן.
- ההגדרה על פי WOODBURN קיבלה ביקורות רבות מחוקרים אחרים והמשמעותיות שבהם הוצעו כי גם בתוך ה delayed return ישנה חלוקה בין האלה שמשמרים מזון במחזוריים עונתיים לאלה המשמרים מזון במחזוריים שנתיים.⁹

להלן מובאים שלושה שבטים אליהם אתייחס בעבודתי :

שבט ה pubello-delayed return

שבט שאורח חייו המסורתי כפי שהיה אינו קיים עוד ולמעשה אנו יכולים רק ללקט מידע מהתיעוד של זקני השבט והמסורת שבעל פה שנכתבת וממסגרת ע"י בני השבטים. ה Pueblo¹⁰ חיו בישובי קבע בנויים מחמר במדבריות של קליפורניה וניו מקסיקו. הם גידלו גידולים חקלאיים שונים כגון כותנה, בטטות, תירס ועוד. שבטי Pueblo המזרחיים היו לרוב שבטים מטריארכליים. לאחר מאבקים של שנים עם הספרדים ב SANTA FE, 1847 הצבא האמריקאי השמיד את כפריהם המסורתיים בתגובה על שוד מתיישבים, שבא בתגובה לבזיזה ואונס, שהצבא האמריקאי ביצע בתקופת המלחמה עם

⁹דניאל נווה עבודת הסמכה לדוקטורט המחלקה לאנתרופולוגיה אוניברסיטת חיפה סעיף 1.4.1

¹⁰ המינוח Pueblo למעשה כפר בספרדית CAJETE אותו אצטט בהמשך גדל בשבט ה TEWA Pueblo שחיו באזור SANTA CLARA ליד ניו מקסיקו

שני השבטי ה- IMMEDIATE RETURN הנם שבט ה Nayaka ושבט ה – mabuti

ה-Nayaka החיים ביערות הגשם של דרום הודו (נחקרו ע"י נווה ונורית בירד דוד) והו-Mabuti משבטי הפגמים שחיים בזאיר (נחקר ע"י Turnbull) מחקריהם ישמשו לנו כחלונות לעולמם של immediate hunter gatherers. אומנם ישנם בבני ה-Nayaka כבר אנשים המתעסקים בחקלאות זעירה ובעבודות מזדמנות, אך הדבר זניח ביחס למכלול הכולל של כלכלת השבט. גם שבטי ה-Mabuti עוברים כיום תמורות במעבר לישובי קבע בלחץ ממשלת זאיר והתערות עם כפרים של יושבי קבע. שתי התרבויות חיות באזור שלי יער גשם טרופי עם מגוון ביולוגי עשיר. ליקוט מזון של ארבע שעות יכול לספק מספיק פחמימות למשפחה שלמה ליומיים.¹²

החינוך המודרני

בבואי להתחקות אחרי החינוך המודרני לא מצאתי משנה סדורה ראויה, נידמה היה לכאורה כאילו שבטי הספר קיימים במתכונתם כי כך הם היו צריכים להיות. על כן מצאתי את דרכי דווקא בביקורת על החינוך המודרני, שיוצרת המשגה של חינוך זה.

מישל פוקו כאחד מהוגי הדעות המשפיעים ביותר על זמננו מנסה לחשוף את שורשי החינוך המודרני.

עפ"י פוקו החל המאה ה-18 נוצרת מציאות החדשה שפוקו מגדיר אותה כאוכלוסיה – הגידול יוצר בעיה כלכלית ופוליטית כיוון שאין מספיק משאבים ומקומות עבודה.

מרכזי הכוח החלו לעבור מהמדינה לבעלי ההון ולבורגנות, שבתורם החלו ליעל את השליטה על האדם ע"י חיזוק ההשגחה והפיקוח על חייו. ההתייעלות ביצור נועדה לשרת את מרכזי הכוח החדשים.

נוצרו מוסדות להבטחת הסדר והייעול כבתי סוהר בתי חולים ובתי ספר כממסדים רשמיים של המדינה.

בתי הספר נועדו לנרמל ולהכפיף את האדם כדי שיוכל למלא את תפקידו בחברה. כך שישתמר הסדר הקיים, וישורתו מרכזי הכוח ותקודם האמונה בכוחות השולטים מהקפיטליזם ועד ללאומיות.

שיאו של התהליך היה חוק חינוך חובה שהופיע במאה ה-19.

כביכול מצהירים בתי הספר כי הם מעוניינים לאפשר חופש ושחרור לבני האדם ע"י רכישת השכלה, אלה שבפועל הם מחזקים את הכוחות הפוליטיים המקבילים לגיטימציה מהידע "המדעי".

כלומר, תפקיד החינוך הוא לנרמל את האדם, על מנת שיתפקד כראוי במערכת החברתית השולטת.

על פי פוקו, החינוך המודרני לא מסתפק בנרמול של המחשבה אלה גם של הגוף והמיניות.

אפשר לסכם את צורת השליטה והנרמול של החינוך המודרני על האדם בנקודות הבאות:

- המרחבים של החברה (בית ספר, בית חולים וכו. ..) יכולים לתת סמכות ולשלול אותה.
- השיפוט (מבחנים וסטטיסטיקות) הנם עוד כלי אתו שולטים, מנרמלים וממינים את החברה.
- בעלי הכוח מייצרים את שדות הידע "הנכונים" כדי לקדם את מרכזי הכוח שלהם.
- הממסד שולט על הזכות להחליט אלו נושאים ותוכן הם לגיטימיים בשיח החברתי, המדעי והפרטי.¹³

¹¹ Encyclopedia of native American tribes by Carl Walden check mark books 1999 pages- 209-211

¹² דניאל נווה עבודת הסמכה לדוקטורט המחלקה לאנתרופולוגיה אוניברסיטת חיפה מנחה ד"ר נורית בירד דוד סעיף 1.5

¹³ אייל רם עבודת (MA) במגמה להיסטוריה ופילוסופיה של החינוך פרק 2.3

החינוך הדמוקרטי

החינוך הדמוקרטי צמח יחד עם רעיונות של החינוך הפרוגרסיבי אותם העלו לראשונה דיואי- בספרו "דמוקרטיה בחינוך", רוסו-ב"אמיל", יאנוש קורצאק- "כיצד לאהוב ילדים" ורוג'רס-בספר "החופש ללמד". הקו שמצטייר מתוכם הוא אימוץ עקרונות הומניסטים לתוך החינוך. אמונה שיצר האדם טוב מנעוריו וכי החינוך צריך לאפשר לילד להגשים את עצמו מתוך הטוב הבסיסי שבו. למידה מתוך התנסות וחוויה בדרך שמתאימה לכל לומד.

כמו כן החינוך הדמוקרטי צומח מתוך הפוסטמודרניזם ואינו רואה חשיבות לתחומים מסוימים על פני אחרים – אלא במתן כלים להגיע וללמוד כל ידע הרלוונטי ללומד למען ההגשמה העצמית שלו. בנוסף לכל, החינוך הדמוקרטי רואה את עצמו כקהילה דמוקרטית ומכבד את החוקים של הדמוקרטיה בה הוא מתקיים ושואף ליצור הוויה דמוקרטית עד כמה שניתן בתוך בית הספר ביצירת פרלמנט שוויוני המשותף למורים ולתלמידים ושתי קבוצות אלו שוות בפני החוק, הפרדת רשויות ופיתוח כבוד לאדם לזולתו ולקהילה בה היא מתקיימת ועידוד של מעורבות פעילה. לכל אלה רם תמצת את דרכי המימוש המשותפים לכל בתי החינוך הדמוקרטי בישראל:

- 1) שמירה על זכויות אדם הלכה למעשה בבית הספר.
- 2) בחירה בדרכי ובתכני הלימוד.
- 3) חונך אישי לכל ילד, המלווה את תהליכי הבחירה ומרכז את כל ענייני הילד בבית הספר.
- 4) דמוקרטיה בית ספרית הכוללת הפרדת רשויות ושוויון בפני החוק.
- 5) פרלמנט של קהילת בית הספר המתפקד כרשות מחוקקת.
- 6) ועדות ביצועיות וועדת ביקורת בהן התלמידים שותפים.
- 7) מוסדות לפתרון סכסוכים בהליך הוגן: גישור, משמעת וערעורים.
- 8) גישה למבחני בגרות.¹⁴

מטרת העבודה

בבואי לעולם הציידים לקטים מנקודת המבט האישית שלי כמחנך רציתי לראות האם יש לנו באמת יותר מה לזכור מאשר מה לגלות, כפי שאמר אפלטון. כך גם אני מנסה לראות האם החינוך הדמוקרטי באמת מחדש והאם יש לחינוך הדמוקרטי מה ללמוד מתפישות חינוכיות טרום התקופה המודרנית. ומכאן אני מנסח את שאלת החקר: האם החינוך הדמוקרטי חוזר אל דפוסי החינוך של תרבויות קדם מודרניות?

¹⁴ אייל רם עבודת (MA) במגמה להיסטוריה ופילוסופיה של החינוך פרק 1.4

מתודולוגיה

בחירת השבטים הספציפיים נעשתה תוך הגדלת מודעותי למונחי יסוד בתאוריה האנתרופולוגית. לכאורה בקריאה לא מלומדת הבחירה של כל אחד משבטי הציידים לקטים מתקיים חינוך אחר. אך לשם השוואה מושכלת עלינו לבחור נקודות ציון משמעותיות בדרך ממצב האין חינוך לחינוך בתקופה המודרנית. לשם כך נבחרו שבט ה-Nayaka שבדרום הודו לשמש כדוגמה לשבט ציידים לקטים (immediate return) שנעשה עליו מחקר אנתרופולוגי בשנים האחרונות. ומצד שני בחרתי את שבט Pueblon האינדיאני מצפון אמריקה שקיים התיישבויות קבע וחקלאות מינימלית. שבט זה על הגבול שבין ציידים לקטים לחקלאות ומהווה דוגמה טובה לשבט DELEYED RETURN משם, בדרך לחינוך הדמוקרטי, הייתי חייב לציין את החינוך המודרני שהינו שיא התהליך שאותו אצייר בפרק הבא, שהתחיל ב-DELEYED RETURN ומקבל אנטיזה בחינוך הדמוקרטי כדוגמה לאחת מצורות החינוך המודרני.

בחירת נקודות להשוואה – התייחסות לגנוטיפ (הדפוסים המניעים שסמויים מהעין) או לפנוטיפ (התכונות שניתן לראות שנובעים מתוך הדפוסים הסמויים המעיין) של החינוך.

בבואי לחפש נקודות להתבוננות בין ארבעת התפישות החינוכיות הייתה לי את האפשרות להחליט אים להשוות בין המוסדות המסגרות והתבניות בהם מועבר החינוך בכל תפישא. אך המפגש עם המאמר של נווה ומרכזיות האפיסטמולוגיה של יחסים בעבודתו גרמה לי להתבונן על החינוך כבעל 2 רמות שאת ההגדרות להם אני משאל מעולם הגנטיקה. הפנוטיפ של החינוך הוא למעשה כל מה שאני יכול לתצפת עליו באינטראקציה החינוכית. את הגנוטיפ של החינוך אגדיר: כל הדברים שמניעים ומסלילים את המעשה החינוכי ליעדו. כמובן שההשוואה הלה הייתה להתייחס לפנוטיפ אך היה ברור לי, לאור העבודה של נווה, שללא הגנוטיפ של המעשה החינוכי לא אוכל להראות את העומק הנדרש מעבודה זו אך מצד שני לא רציתי להתחיל להיכנס לדיונים פילוסופים עמוקים. לכן בעבודה החלטתי לקחת את המרכיבים הבסיסיים ביותר שיכולתי להגדיר במעשה החינוכי שבלעדיהם המעשה החינוכי, לא היה יכול להתקיים.

מקור הידע - מהיא הסביבה הרעיונית והפיזית שממנה נלקח הידע.

מעביר הידע - מיהו/מהוא המתווך של הידע לאדם.

דרך רכישת הידע - מהן השיטות שאיתן ניתן לרכוש את הידע. מונעים על ידי האפיסטמולוגיה שבבסיס המעשה החינוכי.

צורת העיון בתוצאות שנראתה לי הכי ראויה על מנת להבין את הציר של החינוך לאורך התרבויות, הינה השוואה רוחבית בין כל התרבויות של הקטגוריות שנבחרו.

דיון :

הפילוסופיה שבבסיס החינוך

על מנת שנוכל להבין את הכוחות המניעים ואת המוטיבציות שפועלות על המורה והתלמיד, עלינו להתבונן מעט מנקודת מבט אפיסטמולוגית על האקלים החינוכי בו נוצר השיח החינוכי המדובר. פרק זה לטעמי הנו הקשה

ביותר מכל העבודה. בתחילה אנסה להסביר את החינוך, דרך תיאור זו מאוד קשה מכיוון שאפיסטמולוגיה חשאית מעיננו.

המונח המוביל כיום את ההגדרה של מצב התודעה של הציידים לקטים הנו אפיסטמולוגיה של יחסים. התפישה ההכרתית הזו כל כך שונה מכל דבר שאנו מכירים בעולם המודרני חובה להביא את המושג על מנת שנבין יותר את המקור לכל פילוסופיית החיים של הציידים לקטים (בייחוד immediate hunter-gatherers). על פי בירד דוד הציידים לקטים תופשים את הסביבה כמשהו שלם אין להם הגדרה לטבע כל עולמם. הוא כמקשה אחת לא היררכית המונח PERSON אינו מיוחס רק לבני אדם אלא לישות והסביבה עצמה הינה קהילה של ישויות דניאל מראה בעבודתו כי PERSON יכול להיחשב כחיה, צמח, ואף ישות רוחנית זה נראה גם אצל אינדיאנים מצפון אמריקה משבט קרי person משמעותו "ההוא שחי". נווה בעבודתו מראה כיצד המינוחים האלה, יחסים ומשתנים כל הזמן בהתאם למצב וליחסים של האדם עם סביבתו. אפילו הגדרות של קשרי משפחה ניידיים בהתאם לסיטואציה בה היא קוראת.¹⁵

כך גם שונה הצורה בה הם מתקשרים עם סביבתם. בעת התקשרות עם ישות כל שהיא (אדם, חיה, צמח, רוח...) נווה מראה כי לא יחפשו להבין מה הוא אלה מי הוא, כל הלמידה וההתבוננות שלהם על העולם באה מתוך היחסים עם הסביבה דניאל מצטט מתוך הניסיונות ללמוד מבני ה-Nayaka את שפתם :

“Me: How do you say ‘drinking’ in Nayaka language?

Masigane: what’s the point to ask us how to say ‘drinking’? You should write in your notebook ‘I want to drink water, can you give me a glass of hot water’.”

כפי שאנו רואים אפילו למידה של "מילה" לא יכולה להילמד כאלמנט בודד ואינה יכולה להילמד בלי הקשר חברתי לאותה סיטואציה בה הם נמצאים.¹⁶

בשבט ה-Nayaka אין מושג מערבי כמו חינוך לשם חינוך. לכן אי אפשר לדבר ממש על הפילוסופיה של החינוך של השבט אלא רק על בסיסים פילוסופיים כללים המנחים את ההתנהלות של השבט. נווה בשיחה אישית שלי אתו אמר כי אין להם ממש מה להגיד על החיים כי הם פשוט כל כך בתוכם. כלומר הם חיים כאן ועכשו והמימדים של העתיד והעבר אינם תופשים מקום חשוב בחייהם. עובדה זאת מתבטאת גם בשפתם של ה-Nayaka שעוד לא פנו לחקלאות שכל הנראה אין עבר ואין עתיד (עובדה זו עדיין בבדיקה). והרי "חינוך" מנסה להעביר תרבות או ידע מדור לדור דורש הסתכלות עמוקה על העתיד.¹⁷

בכל זאת בניסיון לתמצת פילוסופית את החיים של ה-Nayaka אפשר לציין את המושג *budi*. נווה מצליח להגדיר את המושג דרך המפגשים שלהם עם פילים ביער. בשנים האחרונות בעקבות צמצום שטחי מחייה החלו הפילים תוקפים בני אדם. במפגשים עם בני ה-Nayaka אין הרוגים מקרב השבט (חוץ ממקרים בהם היו מפגשים עם בני השבט במצב שכרות) ובני ה-Nayaka מייחסים זאת ל-*budi*-התבונה כיצד לתקשר עם הסביבה שלהם שלא קיים בבני השבטים האחרים שבסביבה *budi* גם מיוחס לחיות כפי המתואר מהדוקטורט של נווה

Rajan: “Even though this elephant killed him, we consider him good budi elephant.

¹⁵ דניאל נווה עבודת הסמכה לדוקטורט המחלקה לאנתרופולוגיה אוניברסיטת חיפה סעיף 1.2

¹⁶ דניאל נווה עבודת הסמכה לדוקטורט המחלקה לאנתרופולוגיה אוניברסיטת חיפה מ סעיף 3.2

¹⁷ שיחת הנחייה שנערכה עם ד"ר דניאל נווה בתאריך 11.02.08

This elephant killed him when he had no other option. They met in such a narrow path; it had no other option except to kill him. Those elephants that came here and destroyed Maren1's house (the Maren referred to here, is a different Maren than the one killed in Kapikadu) – coming on the house from all four corners – this group (kotta) is bad budi elephants.

מקטע זה אנו לומדים כי הימנעות מקונפליקט נחשבת ל *budi* למרות שיתכנו מצבים בהם בעל *budi* משתמש באלימות. לפי הגדרתה של בירד דוד על ה-Nayaka את ה *budi* כ"הדרך לפעול עם הסביבה שלך". אין להבין את הסביבה במובן הפשטני המערבי, אלא ככל הישויות הפיזיות והרוחניות שקיימות בסביבתך. ה *budi* אינו מתואר כדבר אלא כדרך להכניס דברים להקשרם ומקומם והוא צומח בעת היותך ביער. ה *budi* מיוחס כמשהו שאי אפשר ללמד אותו הוא נרכש עם הזמן, ומאפשר לך עם הזמן להיות יותר ויותר עצמאי ובלתי תלוי בזכות היכולת שלך להסתדר עם סביבתך. לדוגמה ילדים נחשבים כאנשים בלי *budi* שאותו ירכשו עם הזמן.¹⁸

האינדיאנים של צפון אמריקה מסתכלים על העולם בצורה שונה. תפיסת העולם שלהם תשקף לנו בסיס האמונה שלהם. CAROL LACUST מנסה לזקק את עיקרי האמונה של השבטים האינדיאנים של צפון אמריקה. לא ניתן להתייחס לכל התרבויות של צפון אמריקה כמקשה אחת, יש בניהם מגוון רחב: מציידים לקטים לחקלאים והמון צורות מעבר שביניהם. שבטים פטריארכליים ומטריארכליים ברמות ארגון שונות. עדיין מסתכן הסופר ומנסה לתת לנו מכנה משותף לכל האינדיאנים של צפון אמריקה. לפי התפיסה הרווחת בשבטים של צפון אמריקה בני האדם עשויים מרוח, מחשבה וגוף. בעלי החיים והצמחים שותפים לקיום הרוחני שמתקיים כל הזמן לצד עולם החומר. הבריאות הינה מרכיב בסיסי באמונה כאשר ישנה הרמוניה בין נפש, מחשבה וגוף מתקיימת בריאות. כאשר מתקיים לובר איזו בין שלושת האלמנטים אזי ישנו חולי. האחריות לבריאות נמצאת על כל אחד מאיתנו. המצב הבריא ביותר אליו אנו שואפים הינו אחדות שלושת האלמנטים אשר יוכל להביא אותנו להיות אחד עם הטבע והבורא. ההשראה לבריאות תבוא אלינו מהבורא אליו ניתן להגיע מתוך האחדות של כל הדברים בעולם החיים הנצח והבורא. תפקיד האדם בבריאה הנו שמירה של בריאות העולם. החולי של הטבע בא מהפרה של עקרונות השבט עם הסביבה והחולי הרוחני בא ממעשי כשפים. רוב האינדיאנים מאמינים בבורא עליון או במספר ישויות בוראות עליונות ועוד ישויות בעלות מעמד נמוך יותר. יש אמונה בנצחיות הנשמה שמתגלגלת מקיום פיזי אחד למשנהו. באמונה ובטקסים האינדיאנים עולה בצורה משמעותית נושא היעוד האמונה היא כי לכל אדם יש יעוד משלו וזו הדרך האישית שלו להגיע לשלמות עם הבורא ולהביא בריאות לעולם.¹⁹

לדוגמה CAJETE מתאר את המהלך כהליך של התפתחות האדם בעולם:

“we also learn that growth and change are essentially a reflection of self-determination of moving towards our true potential true the trails and tribulation threw the weather of our lives and than theirs wholeness.”

טקס ה VISION QUEST היה נפוץ ברוב השבטים בהם האדם (הבנים לרוב) מתבודד ומבקש את עזרת הבורא.

¹⁸דניאל נווה עבודת הסמכה לדוקטורט המחלקה לאנתרופולוגיה אוניברסיטת חיפה סעיף 2.3

¹⁹non-western educational traditions by Regan timothy Lawrence Elba 2000 – chapter 3 pages 85- 87

לשם קבלת החיזיון או סימן לגבי היעוד שלו.

החינוך המודרני

בחינוך המודרני, המשנה הסדורה כמעט שלא נראית בכתבים אלה מועברת כמטרות ויעדים פונקציונליים. במאמר של W. TYLOR הוא מנסה להגדיר את מטרת החינוך שאותה תוכנית לימודים צריכה לשרת. הוא שואל האם המטרות החינוכיות הן תוכן שכל אחד יכול ליצור בעצמו או שיש קו מנחה? הוא מניח כי יש לכל בית ספר את הפילוסופיה שלו והיא צריכה להתבטא במטרות לדעתו על בית הספר לדעת כי יש תכנים שנותנים יותר ידע בקיום הפילוסופיה של בית הספר ובמהות בית הספר רואים את מטרתו של החינוך בחיבור לידע ולנכסי התרבות הבסיסים שנאספו במהלך אלפי שנים לילד. הוא טוען כי רבים מהסוציולוגים של היום מודאגים מהקושי של החברה לספק את הידע הבסיסי הזה והם רואים את בית הספר כסוכנות האמורה לעזור לאנשים צעירים להצליח להתמודד בצורה יעילה עם הבעיות המהותיות של החיים כיום. אם בידע, מיומנויות או גישה נכונה לחברה. בנוסף לכל, הפילוסופיה החינוכית רואה בחינוך ככלי להעביר את הבסיסים הערכיים עליהם מושתתת החברה שלנו. Taylor רואה גם בתלמידים כמקור למטרות חינוכיות לשמירה על האיזון הפסיכולוגי של הילד ולשמור אותו בגבולות הנורמה. לדוגמה: אם התלמידים אינם שומרים על כושרם הגופני ועל מצבם הבריאותי על המטרות החינוכיות לסייע לתלמיד לאמץ מכלול של התנהגויות שיחזירו אותו לנורמה. את הנורמה הוא מציע להגדיר כחלק מהמטרות על מנת לזהות את הסטייה מהנורמה.²⁰

עם בוא עידן המהפכות לאירופה בתחילת המאה ה-18 עלו הוגי דעות שנופפו ברעיונות "כי טוב האדם מנועריו", וכי לכל אדם ישנם זכויות בסיסיות המגיעות לו מעצם היותו חי בין חבריות וכי הדמוקרטיה הינה שיטת שלטון שתוכל לאפשר למדינה להתקיים ולשמור על זכויות אלו.

ז'אן ז'אק רוסו היה אחד מההוגים המשמעותיים ובספרו "אמיל" הוא פורס את משנתו החינוכית:

"הכל יפה בידי שמיים הכל מותנה בידי האדם" מתוך ההערצה לטבעי ולפראי שבטבע והביקורת על האדם שמנסה "לעקם" ומכער את הכל. מכאן נובעת, לדעת רוסו ההצדקה כי אנו חייבים לתת לפראיות שבאדם לצאת מהיותו ילד ולעזור לו להגשים את הפראי שבו. הכוונה בפראי הינה באה מיתוך הגישה הרומנטית של רוסו שבבסיסה האמונה כי "האדם טוב מנעורו" והחינוך משחית את הטוב שבו.²¹

"הרגל אחד בלבד יש להתירו את התינוק שלא יקנה שום הרגל" כלומר לטעמו של רוסו אין לחנך את הילד או להקנות לו דבר על מנת שלא יפגע בפראיות שבו ואף יש לעודד אותו לחשיפה לעולם האמתי-הטבעי כולל הדברים המכוערים והכואבים על מנת שיוכל לראות את התמונה האמתית של העולם ולהתפתח בצורה טבעית. "מאמיל" מצטיירת דרך חינוכית הנותנת סיפוק ליצרים ולמאהבו של הילד ושימת טובת הילד במרכז.

²⁰Ralph W. Tyler, "Basic Principles of Curriculum and Instruction chapter 6 page 52

²¹ז'אן ז'ק רוסו אמיל- או על דבר החינוך. ירושלים: ד.ב. אהרונסון ע' - יז- עה. עמודים כג- כו

דיואי רואה בשיטת למידה המופרדת של השכל והרגש והחושים כמפריעים לנו לתפוש את העולם כשלם וכאחד בו יכולים להיווצר צורות דיאלוג חופשיות ונטולות חומות אמתיות כבסיס לדמוקרטיה. מבחינת דיואי החינוך צריך לשרת את המטרה של שינוי המשקפיים האפיסטמולוגיות של האדם.²²

הכט בספרו שם במרכז את כבוד האדם וחירותו כבסיס לכל העשייה החינוכיות וקידום הדמוקרטיה ככלי למימוש מטרות אלו. וכן את היות כל אדם ייחודי עם דרך ייחודית למימוש עצמי.²³

מקור הידע בסוגי החינוך השונים

דיואי מצדד כבר בתקופתו בלמידה מתוך חוויה והתנסות, הדרך היחידה לקיום תרבות דמוקרטית אמתית. כמאה שנים אחרי, אבירם מדבר על קריסת מרכזי הידע הקלאסים ושהחינוך המודרני מנסה לשמר אותם לטוב בייחוד לאור המהלך של שני העשורים האחרונים שבהם הידע ששימש למניפולציות של כוח על הציבור הופך כיום לזמין בקלות יתר באינטרנט. כמו כן שיתוף הידע יכול להתבצע ע"י כל אחד. עם גדילת הרשת היכולת של הממשל לחסום רעיונות או מחשבות נעשו כמעט בלתי אפשריים. ישנם חוקרים הטוענים כי יש כאן ממש חזרה של הדמוקרטיה מדמוקרטיה ייצוגית לדמוקרטיה האתונאית בזכות מהפכת המידע במהפכת ה-2.0 WEB. המידע לא קבוע אלא מתעדכן כל הזמן בדיאלוגים באמצעים שונים באינטרנט – גורם לנו לשאול ולחשוב מחדש על המידע שלנו. יכולתו של הפרט להתמודד עם גודש המידע המוצג בפניו הינה כמעט זניחה ביחס לאוכלוסיה. ומצד שני מקורות הידע נעשים פחות ופחות היררכיים.²⁴

במציאות הזו החינוך הדמוקרטי החל לגדול ובהיותו נותן אפשרות ללימודים כמעט בכל תחום ידע אפשרי הוא למעשה מערער את הסמכות של המדינה על היררכית הידע. מנועי החיפוש משנים את הצורה שבה הידע מסודר והצורה בא אנו מוצאים ידע.

קארל רוג'רס כבר בתחילת המאה הקודמת אומר כי להקניית ידע יש טעם בסביבה בלתי משתנה והמציאות המודרנית ולכן צידד בהקניית הכלים ללמידה ולא בידע בפני עצמו.

רם מתוך מחקר על עקרונות החינוך הדמוקרטי מצא במחקרו כי ההיגד השלישי בחשיבותו להגדרת החינוך הדמוקרטי הנו כי: "כיום, אין משמעות להיררכיית התחומים, אלא לקבלת כלים כיצד ללמוד ולאתר מידע ולא לפגוע בסקרנות הטבעית."²⁵

כל הגל של החינוך הדמוקרטי עומד בנושא מקור הידע בניגוד אל ההיררכיות והמקוטלגות הברורות של הידע. בחינוך המודרני בו מקור הידע במערכת החינוך הנו "אקדמי" והוא מקוטלג ומסודר עפ"י סדרי עדיפויות של בעלי הכוח. רם אף מביא דוגמה מתוך בגרויות באנגלית ומתמטיקה שהפכו למקצועות קודש בחינוך המודרני בעולם כולו והם מדדים שעל פיהם נמדדת הצלחתה של כל המערכת. לפרט מצד אחד לא נאמר במפורש כי זהו הידע החשוב ביותר אך מצד שני מקצועות אלו מקבלים את הבונוס הגבוהה ביותר. ההסבר של רם לתופעה כשהוא

²²דיואי גון. (1960) דמוקרטיה וחינוך: מבוא לפילוסופיה של החינוך ירושלים: מוסד ביאליק עמוד 271

²³אייל רם MA 2006 במגמה להיסטוריה ופילוסופיה של החינוך עמוד 3

²⁴אבירם ר'. (1998). "חינוך ושוויון בדמוקרטיה פוסטמודרנית", מגמות, ל"ט, עמ' 432-464 שלוש גישות לטכנולוגיות המידע בחינוך עמוד 1-3

מסתכל דרך משקפו של פוקו הוא: מרכזי הכח של התעשייה הטכנולוגית והכוחות הכלכליים של הגלובליזציה מכתבים את דרישות אלו לתוך מערכת החינוך. הידע במערכת החינוך מסודר בשדות דיסיפלינארים ברורים.²⁵

לעומתם בשבט ה-Nayaka הלמידה אינה רכישת ידע אלא יותר רכישה של *budi*. אותה לא ניתן לרכוש ע"י למידה ממישהו אחר אלא רק ע"י להיות בסביבה שלך. אין שום ידע ספציפי שעליך לרכוש והדרישות של החברה ממך מתחילות רק מהרגע בו אתה מתחיל להקים משפחה מצפים כי תתחיל לצוד וללקט מזון ולחלוק אותו עם השבט. כל ניסיון של אדם להמליץ או להגיד לאדם אחר מה כדאי לו או הוא צריך לעשות נחשב כשחצנות ואף הורים ננזפים לפעמים על נטייה שכזו. כאן גם סמכויות הכוח שבאות יחד עם הידע לא קיימות ונוה מתאר כיצד *surash2* הילד שהתחבר אתו יצא למסע ביער למרות מורת רוחם של הוריו ואף הורו שמחו על "המרד שלו". דניאל מתאר את אותו ילד *surash2* מנסה לבנות עם חברו מלכודות לחיות ולאורך כל הניסוי ותעיה לא עלה על דעתו ללכת לשאול את אביו שנחשב לצייד הטוב ביותר בכפר. אביו או מבוגרים אחרים שעברו והבחינו בהם לא חוו את דעתם אפילו לא במחווה של מבט. כש *surash2* מצטרף לאביו להנחת מלכודות הם לא מחליפים ביניהם אף מילה בעת היות הילד מנסה לבנות מלכודת ללא הצלחה אביו לוקח את המלכודת בונה אותה מחדש וממשיך בעיסוקו. בעת הניסיון של *surash2* לבנות את המלכודת האב לא הכוין אותו כלל.

אפילו בדברים שנחשבים כהתנהגות רעה לא יעירו לילד, לדוגמה כאן אבא של *surash2* מביע את דעתו על האפשרות כי בנו ישתה אלכוהול:

If a man is taking liquor or having other bad habits [it was clear that Sangaren was referring here to Masigane's drinking habits but wished to avoid addressing him directly]... he will not change that habit, even if other people are telling him, he will not change. He must himself think to change his habit – then only he can change²⁶.

בשבטי IMMEDIATE RETURN אין נכסי ידע שמעוברים ע"י אנשים. הידע האמתי מבחינתם נמצא בכל מקום אם זה צמחים בעלי חיים רוחות או בני אדם. מה שכן עליך לרכוש וזאת עליך לרכוש לבד הוא איך להיות בצורה טובה עם סביבתך.

מקור הידע בשבטי DELEYED RETURN הטבע אינו מקום אלא של מציאות שלמה פיזית ורוחנית המהווה את מקור הידע של האנושות, ומה שדרוש על מנת ללמוד אותו זה את נכסי התרבות של השבט. טקסים ואגדות שמועברים ע"י ההורים או אנשי השבט חלקם אף מתמחים בתחומים מסוימים כמו צייד או רפואה משמשים גם הם כמקור ידע, אך הם יוליכו אותך אל השיעורים יעזרו לך להבין את הפוטנציאל של מה שאתה יכול ללמוד אך לא יתנו לך ידע מסודר ומקוטלג. אך עדיין נכסי התרבות הללו יביאו אותך ללמוד מהטבע ולא את הטבע. המשחקים של הילדים שימשו כמקום להתנסות בחיים האמיתיים וכמרכז ההערכה עצמי בעבור הילדים. ישנו יוצא דופן כאשר מדובר בלימוד של כלי נשק כחץ וקשת שם ההורים לרוב מלמדים בצורה מפורשת כיצד להשתמש בכלים.

“a primary orientation of indigenous education is that each person is their own teacher and that learning is connected to each individual's life process meaning is looked for in everything. especially

²⁵אייל רם (MA) במגמה להיסטוריה ופילוסופיה של החינוך עמוד 21, 50, 66

²⁶דניאל נווה עבודת הסמכה לדוקטורט המחלקה לאנתרופולוגיה אוניברסיטת חיפה סעיף 3.3.2

in the workings of the natural world .all things comprising . nature are teaching of mankind ; what is a cultivated and practiced openness to the lesson that the world has to teach .ritual mythology ,and the art of storytelling - combined with the cultivation of relationship to ones inner self .family ,community and natural environment - are utilized to help individuals realize their potential for learning and living a complete life .Individuals are enabled to reach completeness by learning how to trust their natural instincts to listen to look to create to reflect and see thing deeply to understand and apply their intuitive intelligence and to recognize and honor the teacher of spirit within themselves and the natural world .this is the educational legacy of indigenous people”²⁷

מעביר הידע

כפי שראינו בשבט ה-Nayaka שאין ממש מקור ידע מסודר וברור גם אין מורה ממשי. suresh2 היה מבחינתו יכול להחליט ללכת יום אחד עם דניאל וביום השני ללכת עם אביו ויום למחרת ללכת לבקר כפר שכן לתקופה של לחודש שלם. וכל אלה וכל הישגיות האחרות הנמצאות בסביבה יכולות להיות המורים שלו.

“My son cannot get *budi* from me and from my wife. He needs to learn by himself. Now he has only some *budi*; still, if you come here in ten years he will remember you; that you came here and lived with us in this house. When children at his age go to the forest they can have *budi* very fast, but *budi* is not only of the forest.”

לזמן בטבע לבד ישנן, על פי Sangaren אבין של של suresh2, איכויות מיוחדות ללמידה אך הוא אינו המקום היחיד ללמוד. Sangaren מתאר בהמשך איך הוא קיבל *budi* בילדותו מלהיות עם אנשים חיצונים גרשו אותם מאדמתם לנטיעת עצי אקליפטוס. נוכל לסכם כי המושג המורה בשבט ה-Nayaka אינו קיים.²⁸

בבואי לכתוב על מעביר הידע בשבט Pueblon מצאתי את עצמי מתחבט ומתבלבל בין אם מה שאני כותב כמעביר הידע אינו למעשה גם צורת העברת הידע. ככל שהתעמקתי ראיתי כי שתי הפונקציות הללו בחינוך של השבט קשורים אחד בשני עד מאוד, המורה הנו בעיקר מייצר דרכי רכישת הידע, אומנם גם הסביבה היא מקום בו אתה תמיד יכול ומוכוון ללמוד ממנו, אך CAJETE מתאר את תפקיד המורה כמעביר ידע, אמיתות כלליות, והבנה של הסביבה המועברות כניכסי תרבות מדור לדור, תפקידו השני הוא להיות כוראוגרף של הלמידה. למורה גם אחריות להביא את הלימוד להרמוניה בין גוף נפש ומחשבה ע"י למידה משולבת בכל התחומים. המורה יכול להיות הורה, אומן, אדם משכיל איש רוח חבר מבוגר או איש אורח משבט אחר.²⁹ המורה חייב להיות אדם הוליסטי במהותו על מנת שיוכל לאפשר את הלמידה ההוליסטית לילד.

למורה אין סמכות על היעוד של הילד, אלא הוא רק יכול לעודד ולעזור לו להבין את המסרים שהישגיות הרוחניות נותנים לו לגבי הילד. הילד מקבל בחייו ובייחוד בטקס ה-VISION QUEST את היעוד שלו. למעשה על

²⁷ non-western educational traditions by Regan timothy Lawrence Elba association 2000 – chapter 3 page 95

²⁸ דניאל נוה עבודת הסמכה לדוקטורט המחלקה לאנתרופולוגיה אוניברסיטת חיפה מנחה ד"ר נורית בירד דוד סעיף 3.3.2

²⁹ Jeffrey kane(ed) education information and transformation: essays on learning and thinking(upper saddle river,NJ: Merrill 1999) Greg Cajete "The Making Of An Indigenous Teachers: Insight Into Ecology of Teaching page-16

המורה למצוא את האיזון הנכון בין הסוציאליזציה של התלמיד למסע האישי שלו בעולם. לזקני השבט ניתן מקום מיוחד כאנשים עם פרספקטיבה רבת שנים על העולם וידע רוחני רחב ומקומם כמורים וכמקבלי החלטות קיבל משמעות מיוחדת.³⁰

בחינוך המודרני תפקיד המורה מוגדר היטב מורה טוב נתפס כטכנוקרט – היודע להקנות בצורה יעילה תוכנית לימודים, תכנים ערכיים של משרד החינוך ולמלא חסכי ידע. מצופה מהמורה להצליח לארגן את הכיתה פיזית ומבחינת אקלים למידה בצורה יעילה ללמידה טובה שתכין את הבוגר לחיים בחברה המודרנית. על המורה להעביר את הידע כאמיתות מוחלטות, תקפות אובייקטיביות ואוניברסליות כותבת כוכבי בעבודתה על דמות המורה .

מישל פוקו מתאר בלפקח ולהעניש כיצד בתוך המבנה של בית הספר נשללים מהתלמיד רוב זכויותיו ולמורה סמכות כמעט בלתי מעוררת על התלמיד . לפוקו דימוי מרשים על הציפיה ההיררכית הקוראת שרם מקשר אותה גם לכיתה כמרכז המפיץ אור על הכל ורואה הכל. מצב בו כל העיניים נשואות אל סמכות הידע ומסנוור את כל מה שמסביב. בנוסף להקניית הידע מוסיף פוקו את התפקיד החשוב של המורה בהערכה ומיון של התלמידים גם כחלק מהכוח בו מצויד המורה ע"י המערכת לנרמל את התלמיד .

במערכת החינוך הדמוקרטית המצב מורכב ביותר כוכבי מראה בעבודתה כי דמותו של המורה בבית הספר הדמוקרטי מגוונת ורבת פנים המורה כחונך המלווה את התלמיד בתהליך הגדילה והלמידה שלו בבית הספר ע"י בירור מטרתו של התלמיד לטווח הקצר והארוך לעזור לתלמיד לבקר ולהעריך את ההתקדמות שלו ולבקר ולהעריך את התלמיד בעצמו. החניכה הינה למעשה הבניה של מערכת האמורה לענות על צרכיו האישיים של הילד. מצד שני על המורה להיות גם המבוגר האחראי במקרי משמעת בתפקידו כשומר החוקים בבית הספר ולהיות מעביר של ידע בשיעורים. תחום הידע שלו יכול לבוא ככל העולה על רוחו מחוץ לשיעורי ההכנה לבגרות הנושאים מגוונים ולרוב אינטרדיסיפלינאריים וגם שם שיטות ההוראה בנויות יותר לתת כלים ללמידה מאשר להעברת תוכן סגור כאמת מוחלטת.

המורים גם משמשים כראשי וועדות ביצועיות בבית הספר וכשותפים בפרלמנט. מכאן נובע כי למרות השוויון בפני החוק בין המורים והתלמידים בבתי הספר הדמוקרטים אין מתקיים השוויון בצורה מלאה וההבדל בסמכות ברור מתוך התפקידים הסמכותיים של המורה בבית הספר .

אומנם כוכבי מסכמת כי יש דמיון בין עבודתו של מורה בחינוך המודרני לחינוך הדמוקרטי בטיפול בבעיות אישיות של הילד ובהקניית ידע ואף ניתן למצוא השפעות הדדיות בדמות המורה בין שתי הגישות החינוכיות.

ישנם מחנכים מהחינוך הדמוקרטי הדוגלים יותר בגישתו של רוסו שלא להקנות שום הרגל ולהתערב כמה שפחות אלא אם הילד מבקש. גישה זו מוביל גרינברג מבית הספר "סדברי וואלי" ומיוצגת בארץ בבית הספר בכנף שברמת הגולן בה הוא מאמין כי הילד לומד מתצפיות על ילדים ומבוגרים ולומד להפיק מהם את המודל החיובי או השלילי אותו הוא רוצה לעצב לעצמו.³¹

דרכי רכישת הידע

³⁰non-western educational traditions by Regan timothy Lawrence 2000 – chapter 3 page 90

³¹ Jeffrey kane(ed) education information and transformation: essays on learning and thinking(upper saddle river,NJ: Merrill 1999) Greg Cajete "The Making Of An Indigenous Teachers: Insight Into Ecology of Teaching page-165

הפירוט בנושא זה קלה ומאוד פשוטה עם ה-Nayaka הדרך היחידה ללמידה היא "היות עם" כל למידה פורמלית מוקצת בגלל ההתנגשות העצומה עם ההכרה שלהם. את זאת אנו רואים מהפועל היוצא של דרכי רכישת *budin* השראתי בפרקים הקודמים. מכיוון השלילה נווה מתאר את אחד הניסיונות שלו ללמוד את שפת ה-Nayaka :

October 22nd 2003, evening time at Sangaren's house, before dinner. About half an hour ago I was sitting with Rajan going over and making corrections to the first tranche of simple phrases in the Nayaka language that I had entered into my computerized dictionary sheets. Sangaren came in and expressed interest in what we were doing and then, slightly amused slightly curious, he asked me to read out loud the phrases written on the sheets. Gladly, I started to read some of the phrases:

- *Nan biscuit tindyane* = I am eating a biscuit.
- *Nan sudu-near kurdtindyane* = I am drinking hot-water.
- *Maley bantu* = Rain is coming.
- *Nana(ge) gottu* = I understand.
- *Nana(ge) gottu kane* = I do not understand.
- *Nina(ge) mane h(y)eala?* = Where is your house?
- *Nan Nayaka-basha kallieke* = I want to learn Nayaka language.
- *Nayaka-basha Kalpade Kasta* = It is difficult to learn Nayaka language.
- *nin tindeva?* = Do you want to eat?
- *Nan kadaige oppade* = I am going to the shop.

After little more than dozen phrases Sangaren stopped me and in a raised tone told us: "I don't understand this. This is a *tapu* (in this context: a wrong way to be doing something), no? I cannot understand how these phrases join with each other! It is better to make it like this: 'come, sit down on the mat with me'. The next thing should be 'where is your house?' And then you say: 'I live on the other side', and then 'how many families live there?' It should come in this way, then only it would be right".³²

אנו רואים כאן כיצד Sangaren לא יכול היה לקבל למידה שאינה קשורה ברצף אלא מסודרת בגבולות ברורים ואיך הלמידה שהוא מציע היא קשורה לסיטואציה של כאן ועכשיו.

משחקים הינם גם דרך משמעותית בה למידה נעשית, לרוב המשחקים של שבטי IMMEDIATE RETURN מתעסקים בלשחק בלעשות דברים שהמבוגרים עושים כגון צייד ודייג כפי שמתואר בשבט הבופי : קשישים שנשארו במחנה בזמן הצייד הזמינו את הילדים לשחק במסעי צייד דמיוניים ופורסים רשת קרועה לאורך המחנה ומתאמנים בלהיות חיות ולהבריא את חיות היער לתוך הרשת. משחק נוסף המתואר הוא לקיים משק בית. משחק מרתק המעביר ערכים מתואר בשבט Mabuti בו המבוגרים משחקים משיכות בחבל כאשר בצד אחד מושכות הנשים ובצד השני הגברים. לאחר תחילת המשחק בכל פעם אחד המשתתפים מחקה את המין השני בקולות ותנועות ולאט לאט עובר לצד של המין אותו הוא מחקה. כך עוברים כל המשתתפים צדדים ולבסוף כולם נופלים בלי הכרעת ניצחון.³³

משחקים גם משמשים בשבטי Pueblon ככלי להעברת ידע. ילדים משחקים במשחקים המחולקים לרוב עפ"י

³²דניאל נווה עבודת הסמכה לדוקטורט המחלקה לאנתרופולוגיה אוניברסיטת חיפה סעיף 3.2.1

³³אנתרופולוגיה של תרבויות " האוניברסיטה הפתוחה " William A. Haviland, Cultural Anthropology, 8th ed., Harcourt-Brace & Cie, 1999

חלק 2 פרק 5 עמודים 139

הקשר מגדרי כגון הבנים יוצאים לצייד והבנות מבשלות במחנה. בנוסף ישנם משחקים משוחקים ע"י המבוגרים והילדים גם יחד בהם נדרש ריכוז או הבאת יכולת או מיומנות למקסימום כמו קליעה למטרה תפישות של כדורים זריקת מקלות – משחקים אלו משמשים למעשה כמרכזי הערכה לילדים.³⁴

אך אין לראות את הילדים כמשחקים רק משחקים פונקציונליים בשתי התרבויות. ילדים משחקים גם במשחקים ללא מטרה כמו החלקה על עלים במדרון עם בוץ כפי שבניה-Nayaka עושים.

תפקידים ייחודיים לילדים משמשים כחלק מהחינוך הערכי בהם לילדים תפקידי מפתח כמו התפקיד של בני ה-Mabuti בו הילדים מדליקים את האש לעישון המסורתי לפני היציאה לצייד בקריאה לרוח היער ובחלוקת המזון. כאשר הציידים בשבט ה-Nayaka חוזרים מצייד הילדים הם אלה שמחלקים את נתחיי שלל הצייד לכל המחנה.³⁵

בשבטי Pueblo טקסים משמשים כמרכז להעברת ידע אם כצופים או כמשתתפים בטקסים מסוימים כמו טקס ההתבגרות בשבט ה-Pueblo HOPI ילדים מקבלים שם חדש ומלוויים ה-KIVAS מקום הטקסים של השבט לפגוש את האלים ולהיטהר ושם הם מקבלים באופן חריג אף הדרכה פורמלית על מי הוא אלוהים ומקומו בעולם. לאורך כל הטקס הם מלוויים ע"י מבוגרים. הצטרפות למבוגר הייתה דרך משמעותית של למידה כפי שמתאר CA JETE זו לא הייתה הצטרפות פורמלית אלא כחלק מהווי החיים השגרתי. הוא מתאר כיצד הצטרף לסבתו לליקוט צמחי מרפא עם חברותיה. Cajete גם מתאר כיצד סבתו מכניסה אותו להידיינות של זקני השבט על האם לקבל את האלוהים הנוצרי או לא כחלק חשוב מהלמידה והסוציאליזציה שלו.³⁶

הדרכים של הילד לרכוש את הידע מהמבוגר הן בלמידה מתוך התבוננות. תפקידו של המבוגר, הינה בחירת הסצנה שבה תתרחש הלמידה. מגוונות הם המתודות ממדיטציה, טקס או יצירה של חפץ או אומנות (גם שני תחומים שלא היו מופרדים כלכך בתרבויות אלו) משחקים גששות אחרי בע"ח וצייד כל אלו כיוונו את האדם לתהליך למידה מתמשך, כחלק מפילוסופיית חיים של אדם הלומד תמיד בכל מקום ובכל זמן. כל אלה כוונו לתת את השאלה או את האתגר הבא לתלמיד.

סיפור סיפורים הינו חלק משמעותי בנתינת השראה לתלמידים ובבניית סכמות לגישה לטבע, ומצד התלמידים בסיפור סיפורי החיים של המבוגרים. הם יכולים, לעבד, לנכס ולהבין את החוויה שעברו. עירור חושים והתבוננות רגשית על הסביבה שימש ככלי עיקרי בהתבוננות על, העולם לדוגמה, בחיות בר, ריקוד המהות הרוחנית שלהם או יצירה אמנותית מזמנת למידה רגשית ואישית על החיה. Cajete רואה את הלמידה של השבטים האינדיאנים כנכס בכלל לחינוך הסביבתי בזכות הנקודות הרבות בהן הלמידה מהתבוננת על ההקשרים בסביבה, הוא מסכם אותם בצורה הבאה :

● הסביבה כמלמדת על ההקשרים של האדם והאדמה.

● הקהילה כמשקפת את היחסים בין כל הישויות.

³⁴ Jeffrey Kane(ed) education information and transformation: essays on learning and thinking(upper saddle river,NJ: Merrill 1999) Greg Cajete "The Making Of An Indigenous Teachers: Insight Into Ecology of Teaching page-161-183

³⁵ אנתרופולוגיה של תרבויות " האוניברסיטה הפתוחה " William A. Haviland, Cultural Anthropology, 8th ed., Harcourt-Brace & Cie, 1999 חלק 2 פרק 5 עמודים 133-134

³⁶ Jeffrey Kane(ed) education information and transformation: essays on learning and thinking(upper saddle river,NJ: Merrill 1999) Greg Cajete "The Making Of An Indigenous Teachers: Insight Into Ecology of Teaching page-168-169

- האומנות משקפת לנו את ההבנה של המהות והסוד של הישיות.
- סיפור סיפורים מלמדת אותנו לספר ולהקשיב וממקד את תשומת הלב למושאי הסיפור.
- כהבנה כי הכל קשור אחד בשני.³⁷

בחינוך המודרני אבירים מתאר בתמציתיות את הווי הכיתה :

"למידה היא קליטה סבילה של מידע ממקור כלשהו, בעיקר מורה או ספר, ולפיכך כל למידה מבוססת בהכרח על האזנה לטקסט מילולי (הרצאה) או קריאת ספר. לפי הנחה נוספת, כל בני האדם יכולים וצריכים ללמוד באותו אופן, ומכאן נגזרת שיטת ההוראה הפרונטלית, כמו גם שיטת המבחנים האחידים (אבירם, 1999).³⁸

החינוך הדמוקרטי מבחינה תאורטית מאוד שונה מהחינוך המודרני. בשיטות ההוראה והלמידה של התלמיד. דיואי דיבר על למידה מתוך עשייה, התנסות וחווית הלמידה, לדוגמה ללמוד כימיה מבישול. קורצאק ודיואי מאמינים כי הלמידה צריכה להיות בדיאלוג בין המורה והתלמיד ישנו מגוון רחב מאוד של צורות רכישת ידע ושל צורות הוראה.³⁹

לבמעשה בבתי הספר הדמוקרטים המצב שונה והפרקטיקות שונות ומגוונות מבית ספר אחד למשנהו וממורה למורה. בסמרהיל הלמידה נעשית בדומה לחינוך המודרני. בסדברי וואלי האמונה כי הלמידה באה מהווי החיים היום יומי במרחבים של הבית ספר (חדר שקט, חדר אומנות חדר מוסיקה) אך ישנם גם מעט מאוד שיעורים פורמאליים.⁴⁰

הכט מגדיר את הלמידה בבתי הספר הדמוקרטים בארץ כ"למידה פלורליסטית", הוא מגדיר כחמש אפשרויות למידה פורמליות שיש לתלמיד לבחור ברכישת ידע :

1. בחירת שיעור מתוך מערכת.

2. מרכזי למידה.

3. הסכמים אישיים מול אחד המורים על תחום דעת נבחר.

4. למידה בסביבת בית הספר.

³⁷non-western educational traditions by Regan timothy Lawrence Elba association publication new jersey and London 2000 – chapter 3 page 93

³⁸השוני בין תפקיד המורה בבי"ס "מסורתי" - ממלכתי רגיל לבין תפקיד המורה בבי"ס דמוקרטי - טלי כוכבי ינואר 2004 פרק 1 עמוד 6

³⁹אייל רם (MA) ב 2006 במגמה להיסטוריה ופילוסופיה של החינוך עמודים 12-14

⁴⁰מתוך שיחה אישית עם בוגרת בית הספר בשנים 2000-2003 הד רוט

5. סדנאות מזדמנות.

הכט מתאר גם למידה בלתי פורמלית במשחק, ושיחות הלא פורמליות המתקיימות בבית הספר, אמצעי למידה חשובים שהילד יכול לבחור גם בהם.⁴¹

בבית ספר ה-MET שבבוסטון אחד מהבסיסים המשמעותיים ללמידה הוא שוליתנות: בה הילד מאתר בעזרת בית הספר "MENTOR" מיקצועי בתחום העיניין שלו ומצטרף לעזור לשגרת עבודתו במטרה ללמוד מתוך להיות עם אותו אדם.⁴²

להלן טבלה המסדרת את הסקירה של התוצאות בצורה תמציתית:

⁴¹אייל רם (2006) MAJ במגמה להיסטוריה ופילוסופיה של החינוך סעיף 1.3.3

⁴² מתוך הרצאה שבה נוכחתי של מקים ה-MET בבית החינוך גבעול מרץ 2008 והאתר הירשמי [HTTP://www.themetschool.org/Metcenter/Real_World.html](http://www.themetschool.org/Metcenter/Real_World.html)

חינוך דמוקרטי	חינוך מודרני	Delayed return Pueblo	שבט ה-Nayaka mabuti Immediate return	
חינוך להגשמה עצמית, אנטי נרמול חברתי.	חינוך פונקציונלי חינוך כמכשיר אדם להצלחה ונורמליות בחברה.	שלמות והרמוניה בין אדם, אדמה ורוח.	אפיסטמולוגיה של יחסים budi בהסתייגות ברוב המקרים לא מדובר בפילוסופיה רפלקסיבית ומגובשת.	הפילוסופי ה בבסיס החינוך
מקור הידע שייך לכולם. שבירת סמכויות הידע ושדות הידע המסורתיים.	המורה והספר. מרכזי הכוח הנותנים סמכות למורה ולספר מסודרים בשדות ברורים. יחסי כוח ידע.	העולם דרך התרבות בה אתה חי.	הסביבה (הלא אנושית והאנושית).	מקור הידע
חונך/מורה מיקצועי מקיים מספר דמויות גם כמעביר ידע וגם כמלווה את התלמיד בהגשמה עצמית.	מורה טכנוקרט תפקידו העברת כלים, ידע סידורו וארגונו. הצגת אמיתות מדעיות ואקדמיות.	מבוגר החונך את הילד בחיפוש אחר תשובות ומסייע לו להכיר את הכלים של התרבות.	אין כל אחד וכל דבר הוא מורה	מעביר הידע
החצר כמרחב חינוכי. שיעור פרונטלי. שוליתנות. למידה אישית, ומרכזי למידה.	למידה בקריאה הקשבה שינון והבנת תהליכים.	למידה מסיטואציות מוכוונות למידה רב חושית והוליסטית על הסביבה ועצמך. התבוננות, סיפורים הצטרפות למבוגר, טקסים ומשחקים.	היות עם... ניסוי ותעייה, טקסים, משחקים.	דרכי רכישת ידע

סיכום ומסקנות קו הזמן של הפרדיגמות החינוכיות

"אין חדש תחת השמש" – קהלת

כה אמר קהלת וכך משתקף מתוך ההתבוננות על הפרדיגמות החינוכיות שאני מציג בעבודה זו. בתחילת דרכנו כאנושות אי אפשר היה לדבר על המושג "חינוך". הלמידה הייתה כחלק מהתהליך בו האדם גדל להיות עצמאי ולכלכל את עצמו. כיום בחברה המערבית שוב בשלו התנאים בהם אדם יכול להשתחרר מהחרדה הקיומית ולהתחיל לעסוק בהגשמה עצמית.

למעשה נוכל לראות כאן מבחינה תרבותית דרך התרבויות הנבחרות את התפתחות המושג חינוך מחופש כמעט מוחלט למערכת מוכוונת ומשומנת. מכאן אנו רואים את השבירה, המתרחשת בעידן הפוסטמודרני מחדש של סמכויות הידע שהחינוך החופשי הולך בעקבותיו וחוזר למעשה לאותם דפוסי חינוך של חברות קדם מודרניות בפן הערכי בעיקר.

אם הייתי ממקם את החינוך הדמוקרטי על הציר שבין החינוך בשבט ה-Nayaka לחינוך המודרני אזי התשובה הינה חד ערכית ויש לבחון אותה בממדים שהשוותי בטבלא :

מקור הידע

בשאיפת החינוך הדמוקרטי להיהפך לאלטרנטיבה אמיתית לדרך החינוך המודרני יש חור משמעותי. במפגש בין התלמיד לחונך הצליח החינוך הדמוקרטי להתקרב לרוח ההומניסטית שהוגו ניסחו. אך בתחומים של מקור הידע, ובצורת הלמידה ברוב השיעורים בתי הספר הדמוקרטים נעשית במודל דומה פחות או יותר לחינוך המודרני. סמוכת הידע ברורה ושאלת השאלות אינה הופכת למהות הלמידה כבתרבויות קדם מודרניות. כאן אני מאמין שהחינוך הדמוקרטי יכול לקבל השראה בתחומים אלה מתרבויות קדם מודרניות. ה-M.E.T SCHOOL מראה קווי חשיבה על למידה שוליתנית הדומה במידה מסוימת ללמידה בשיטת ה"להיות עם..." שמתקיימת בשבטי ציידים לקטים Immediate return אך שונה בהיותה יוצרת יחסים היררכיים ברורים.

מעביר הידע

דמיון בדמות המורה בין הדמוקרטי Pueblo

כוכבי מראה כי ישנו בלבול בחינוך הדמוקרטי בתפקיד המורה, למורה בחינוך הדמוקרטי ישנם תפקידים רבים ומנוגדים אותם הוא צריך למלא באותו מרחב. באותה מידה CAJETE מראה את היופי שבחינוך שבשבתו ע"י ריבוי התפקידים והפנים שהמורים לוקחים. אך השוני המהותי כאן הוא שבשבת Pueblo התפקיד של המורה בא כחלק מהחיים האמיתיים ובחינוך הדמוקרטי מנסים ליצור בתוך בית הספר דגם (מציאותי ככל האפשר) של החיים האמיתיים.

דרכי רכישת הידע

בדרכי רכישת הידע הערכי אנו רואים כי החינוך הדמוקרטי בגרסתו המתקיימת בבית הספר "כנף" דומה מאוד

לגישה לשבט ה-Nayaka בה למעשה החינוך כחינוך מתבטל כמעט לחלוטין. לעומת זאת בתי הספר הדמוקרטיים במודל חדרה דומים בגישתם לחינוך בדגם שבטי Pueblo בזכות דמות החונך המשותפת וביצירת אקלים ראוי למען קידום הלמידה. לעומת זאת בדרכי רכישת הידע הדיסיפלינאריים אנו רואים מעט מאוד שינוי מהותי בין החינוך המודרני לבין החינוך החופשי אפילו בכנף למידה של ידע אקדמי נעשית בעיקר מאדם/ספר או כל מקור ידע אחר שהוא הסמכות לידע.

הפילוסופיה שבבסיס החינוך

גם בחינוך בתרבויות קדם מודרניות וגם בחינוך הדמוקרטי ישנו דגש על מימוש עצמי, לכאורה שני הדברים דומים, אך בבחינה חוזרת יש ביניהם הבדלים מהותיים. החינוך הדמוקרטי רואה את עצמו "כאני" (האדם) הפועל בתוך העולם ולא את עצמו כחלק מהעולם כדרכם של ה-Nayaka וה-Pueblo. גם ההתעסקות בזכויות האדם והאזרח הינה מנקודה אנתרופוצנטרית.

יחס אל הסביבה

הלמידה של תרבויות קדם מודרניות מהסביבה באה גם בעקבות היות הסביבה חלק ממשי מתוך התודעה והצורה בה הם תופשים את העולם.

החברה המודרנית חיה את חייה בבועות מהחדר האישי למכונית לבית הספר ולמרכז הביילויים על מנת שהחינוך הדמוקרטי יוכל לאמץ את עקרון הלמידה מהסביבה על החינוך הדמוקרטי להתחבר לאידאולוגיה הסביבתית שרואה את מקומו של האדם שוב כחלק מהטבע. במובן הקדום של המילה.

הקונפליקט בין החינוך הדמוקרטי לתרבות בה אנו חיים

אנו מהסקירה של המעגל החינוכי אנו רואים כיצד כל פרדיגמה חינוכית נובעת ומשרתת את התרבות ממנה היא נולדה. אומנם יש בו מהות לא מבוטלת של סוכן שינוי המנסה לשפר את החברה לערכים אידאליים לעתים גבוהים יותר מהמשתקפים בחברה. בשיחה אישית עם ד"ר נווה הוא סיפר לי כיצד אפילו החלוקה של המזון שכלכך חשובה בשבט ה-Nayaka אף היא לעתים מופרת ע"י אנשים שאינם חולקים את המזון עם כל השבט. אך החינוך החופשי והחינוך הדמוקרטי בפרט אינם ראי החברה שבה אנו חיים בהיותם יוצאים כנגד הממסד ההיררכיה והמעמדות בחברה ובכך למעשה אף סותרים את הלך הרוח בחברה הכללית. וההצלחה של החינוך תלויה ביצירת "תרבות דמוקרטית" בתוך בית הספר.

עידן הטבע מול עידן הידע – והרלוונטיות של החינוך השבטי בעידן המודרני

בעידן של מהפכת הידע אנו רואים בחזרה אלמנטים שאיפנו את מקור הידע של תרבויות הציידים לקטים. הפורטל האינטרנטי אפשר לדמותו לתרבות של Pueblo כשער לעולם. את המידע והטבע אפשר להקביל לגיונגל של המידע בו אנו שוחים בעת השיטוט שלנו באינטרנט או בספרייה העירונית. מנוע החיפוש גרם לכך שהידע כבר לא מסודר בצורה היררכית ובעידן הבלוגים והעריכות החוזרות ונשנות של הערכים בוויקיפדיה והספרים שיוצאים בעשרותיהם לבקרים אנו עדים לסביבה המשתנה וחייה לא פחות מהטבע ביערות הגשם. כאן אפשר לשאול האם ההקבלה באופי של מקורות הידע בין העידן המודרני לעידן בו חיו התרבויות הקדם מודרניות צריכה לגרום לנו לבדוק שוב את הרלוונטיות של מיומנויות הלמידה של אותם תרבויות שחיו במשך אלפי שנים

בסביבה כזו. עירור מוסכמות ושאלת שאלות כחלק מהווי החיים בו אנו מוצפים במידע בוודאי אינו דבר שיזיק לנו. התבוננות על ההקשר והמכלול של הידע כבסיס לבדוק את טיבו וכשירותו והדגש על הלמידה באיך להיות עם מקור הידע וכיצד לדעת לעבד אותו בצורה שתביא אותנו להתנהלות יותר תבונית בעולם הידע. מכאן נובע כי מיומנויות למידה של התרבויות הקדם מודרניות שלמדו בסביבה עם מאפיינים דומים, בה הידע מפוזר בסביבה כולה (טבע, אנשים, רוחות) המשתנה ללא הרף, בו מיומנויות של שאילות, שאלות, יצירה, הבנת תבניות והכללה הם חלק יום יומי בתהליך הלמידה. כל אלו נעשים רלוונטים היום ככלים להתנהלות מושכלת של בוגר בחברה.

1. דיואי גון. (1960) דמוקרטיה וחינוך: מבוא לפילוסופיה של החינוך ירושלים: מוסד ביאליק 260-290
 2. ז'ין ז'ק רוסו אמיל- או על דבר החינוך ליקט ותרגם מן המקור- אשר בן -ישראל . ירושלים: ד.ב. אהרונסון ע' – יז- עה .
 3. William A. Haviland, Cultural Anthropology " האוניברסיטה הפתוחה" של תרבויות " Anthropolgy, 8th ed., Harcourt-Brace & Cie, 1999 חלק 2 פרק 5 עמודים 133-139
 4. דניאל נווה עבודת הסמכה לדוקטורט המחלקה לאנתרופולוגיה אוניברסיטת חיפה מנחה ד"ר נורית בירד דוד
 5. אייל רם עבודת לקראת התואר "מוסמך למדעי הרוח" (MA) בהנחיית: ד"ר אילן גור-זאב וד"ר אבנר בן עמוס 2006 במגמה להיסטוריה ופילוסופיה של החינוך.
 6. השוני בין תפקיד המורה בבי"ס "מסורתי" - ממלכתי רגיל לבין תפקיד המורה בבי"ס דמוקרטי עבודה סמינריונית מוגשת לד"ר איתן כהן בקורס "הכנסת שינויים למערכת החינוך" 10318 רכז הקורס - ד"ר אביקם גזית מגישה: טלי כוכבי ינואר 2004
 7. אבירם ר'. (1998). "חינוך ושוויון בדמוקרטיה פוסטמודרנית", מגמות, ל"ט, עמ' 464-432 שלוש גישות לטכנולוגיות המידע בחינוך עמוד 1-3
- Nurit bird David Reflections from a Nayaka Perspective "Hunter-Gatherer" Societies Studying Children in
8. Coyote's guide chapter- 3 john Yong Ellen hass Evan mackgown - owl link
 9. [Http://www.forestry.ubc.ca/firstnat/address.html-Georgy](http://www.forestry.ubc.ca/firstnat/address.html-Georgy) cajete "Look to the Mountain - An Ecology of Indigenous Education.
 10. non-western educational traditions by Regan timothy Lawrence Elba association publication new jersey and London 2000 – chapter 3
 11. Ralph W. Tyler, "Basic Principles of Curriculum and Instruction chapter 6
 12. Jeffrey kane(ed) education information and transformation:essays on learning and thinking(upper saddle river,NJ:Merrill 1999) Greg Cajete "The Making Of An Indigenous Teachers: Insight Into Ecology of Teaching page-161-183
 13. *Encyclopedia of native American tribes by Carl Walden check mark books 1999 pages- 209-211*